

”התפוח הפיקח” כיצירה רב-גילית / נורית זרחי

תקציר

”[...] אני כותבת כמו שאני יכולה לכתוב, אני כותבת את עצמי ואת המכלול שבי לכל הגילים” – אומרת נורית זרחי.

כיצד אפוא מצליחה המשוררת להגיע לכל הגילים ב’התפוח הפיקח’?

הדיון במהות הטקסטים, המופנים בו-זמנית לילד ולמבוגר, נעשה במאמר באמצעות שני מעגלים: מצד אחד, העולם הקונקרטי, המתאר את חיי חווה בגן-עדן ואת עולמה האינטימי-אינדיבידואלי – תחושותיה ומחשבותיה, ומצד שני, העולם המשתמע, העוטה כסות של מטפורה, שמאחוריה מסתתרות משמעויות נוספות. בין שני המעגלים קיימים קשרים בדרכי העיצוב ובמרכיבים האמנותיים, וכן – מעין דיאלוג בין המחברת לנמעניה.

בתפיסתה הארכיטיפלית את הילדות – מעניקה המשוררת משמעות רחבה ועמוקה ליצירה תוך פנייה למקרא, למדרש ולפנטזיה. פנייה כזו מאפשרת לה לנהל דיאלוג עם נמעניה – ילדים ומבוגרים.

המעבר מעולם המציאות לעולמות פנטסטיים – משרת את המחברת, המלבישה מעין מסכה על חומריה האישיים, וזו עוזרת לה להתמודד עם שאלות אוטוביוגרפיות.

הדיון בדבר האישה האמנית, המתנועעת כל חייה בין מימוש יכולות היצירה שבה לבין מימוש ערגתה לאימהות ולמשפחה – אינו נשאר רק ברמה הפילוסופית הכללית, אלא משתלבת בו הבחינה הפמיניסטית, המשקפת את מקומה העכשווי של האישה בעולם של גברים והופכת להיות הגורם הדומיננטי ביצירה.

מבוא

התפיסה, הקושרת בין גיל הילדים לבין יכולותיהם ובין ניסיון חייהם לבין היחשפותם לטקסטים ספרותיים¹ – לא התייחסה לעושרם הדמיוני, לרגישותם הריתמית ולקליטתם המיוחדת את המצלול.

תאריכים: נורית זרחי, ספרות ילדים, ארכיטיפים, פואטיקה, מעשייה.
מילות מפתח: אינטרטקסטואלי, סיפור חניכה, מיתוס, פנטזיה.

---

1. הראל, 1991.

בעקבות תפיסה זו – נוצרו שירים וסיפורים לילדים, שהותאמו לנורמות החינוכיות והפסיכולוגיות המקובלות, אולם התייחסו פחות להיבטים אמנותיים, שיש בהם כדי לעצב תבניות-עומק ביצירה. כך, למעשה, חלה נסיגה מבחינה פואטית בספרות זו – בהשוואה לספרות, שהופנתה לילדים ולמבוגרים לפני הכרת מעמדה של תקופת-הילדות כייחודית: הייתה לה אמנם חשיבות מבחינה חינוכית ופדגוגית, אולם היא נחשבה כנחותה מבחינה פואטית.²

אחת הגישות, המקובלות כיום בביקורת הספרות, מעמידה במרכז את הנמען ואת הדרכים, אשר בהן נקלטת היצירה, ולא את הטקסט עצמו. התייחסות זו משנה ממילא את התפיסה שהוצגה לעיל בכך שהיא רואה בספרות-ילדים לא רק פונקציה דידקטית-חינוכית-פסיכולוגית, אלא גם פונקציה אמנותית.

לדברי אחד החוקרים, כל ילד קורא טקסט בדרכו, והמילה "מתאימה" לגבי נושאים בספרות ילדים אינה רלוונטית עוד, שכן לכל יצירה ימצא הנמען המתאים.³

ז'אנרים מרכזיים בספרות העממית – כמו המעשייה והמשל – שימשו במשך דורות חומר דידקטי וחוויתי לילדים ולמבוגרים. עם זאת, לא נפגמה איכותם האמנותית, וזאת – בגלל אופיין הרב-שכבתי והייצוגי של היצירות.

בניתוקן של הדמויות מהזרימה הליניארית של העלילה ובהשלכתן לעולם קסום, שהכל אפשרי בו – הפך אותן המחבר למטפורות, אשר באמצעותן ביטא את רעיונותיו, באופן שילדים ומבוגרים בכל גיל יכולים להבינם ולפרשם בדרכם הם.⁴

ההתייחסות לגילים השונים אינה אמורה להתבטא בספרים, המותאמים לגילי- הילדים, אלא חייבת להתבטא בכתיבה רב-שכבתית בעלת מסרים גלויים וסמויים, שיש בה אמירות כפולות, ועיי שילוב ראלי וסמלי ביצירה. התייחסות כזאת מעוררת רבדים שונים באישיותו של הנמען הצעיר: הרגשי, הלוגי, הדמיוני והאנליטי, וכך היא מתקרבת לתפיסה הדואלית של עולמו ומגרה את סקרנותו לבלוש אחר תופעות לא ברורות ולנסות לפענח אותן ולהבין אותן.

מטרות העבודה הן:

1. לדון במהות הטקסטים, המופנים בו-זמנית לילד ולמבוגר באמצעות שני מעגלים:
  - א. העולם הקונקרטי, המתאר את חיי חווה בגן עדן ואת עולמה האינטימי-אינדיבידואלי – תחושותיה ומחשבותיה;
  - ב. העולם המשתמע, העוטה כסות של מטפורה, שמאחוריה מסתתרות משמעויות נוספות. בין שני המעגלים קיימים קשרים בדרכי העיצוב ובמרכיבים האמנותיים, וכן – מעין דיאלוג בין המחברת לנמעניה.
2. לחשוף את שכבותיו של הסיפור – כדי להבין מי הם הנמענים, שהמחברת פונה אליהם בהתייחסות לדבריה: "אני חושבת שהסופר המבוגר צריך להוביל את הילד אל היום הבא, שמאחרי הסיפור [...] אני כותבת כמו שאני יכולה לכתוב, אני כותבת את עצמי ואת המכלול שבי לכל הגילים [...]"⁵.

2. שביט, 1996 עמ' 7.

3. הראל, 1983.

4. ראה מאמרה של משיח (תשמ"ז).

5. זרדי, 2000.

3. לבדוק את ההנחה, כי אין להגביל את הילד הנמען בטקסטים, שהותאמו לגילו או להתפתחותו הקוגניטיבית, שֶׁפֶן הוא בעל-תכונות, המקנות לו יכולות נוספות לקליטת הטקסט: הוא עשיר בדמיונו, רגיש לקצב היצירה, למצלולה ולמילים או למשפטים ממוקדים.
4. לבדוק את הדרכים הפואטיות, אשר בהן פונה המחברת לנמעניה השונים: מבוגרים וילדים ומנסה למצוא מסילות בלבבם ובמוחם.

תמצית הטקסט

מגדה, העוזרת בביתנו, סיפרה את הסיפור הבא:

בשוק היתה מוכרת תפוחים, שהיו לה שבעה סיפורים, ובכל יום הייתה מספרת סיפור אחד. יום אחד שמעתי אותה מספרת לתפוח את סיפורו של אדם הראשון, שהספיג בתפוח שאכל את סכלותו.

כשנברא העולם, ידעו כל החי והצומח בגן-עדן לדבר, ולא ידעו מה זו זיקנה. כשהיו מתעייפים נחלשו והלכו, אולם עם בוא הגשם – חזרו והתחזקו כבראשונה. וחווה, שגופה זהוב היה, הייתה מהלכת מקושטת בפרחים, ואדם, היחיד בעולם, היה גבוה משכמו ומעלה.

אך דעתה של חווה לא היתה נוחה מאדם, והיא היתה משפרת אותו כל הימים: כשהייתה חושבת, ששחור נאה לו, מיד היה שערו הופך לשחור. אף שראתה בחלומה, כי עליה להסביר לו פנים, היא לא השלימה עם כך והייתה מתנה את צרותיה באוזני העשבים.

וכך היתה אומרת להם: הנהרות שואגים, הצמחים מדברים, החיות קוראות זו לזו, והנשרים מקננים בראש צוקים. לו יכולתי, הייתי ממריאה לעוף.

סיפורו של העשב

ענה לה שרביט העשב: כשנבראה, האדמה שכבה עצלה, עד שהרוגז החל לעלות בה, והיא טענה: הייתי רוצה, שיהיה לי דבר קטן ועגול, שאוכל להשפיע עליו את אהבתי. כך נוצרו הפירות. הניעה בעצב חווה את שערה הבהיר ואמרה: אבל אני כל הזמן שומעת בקרבי קול קורא ואומר: מה את? מה את? רק איש!

סיפורו של הדג

ובא הדג ואמר: לכל אחד על פני האדמה – יש כפיל בים. בואי אל שפת המים, ותראי, כי אינך רק אחת.

אבל חווה לא התנחמה, ובקולה עלתה נבחת הים: רק איש!

אז בא הקב"ה ואמר: ייפסקו כל הדיבורים האלה.

מרגע זה שררה דממה גדולה.

טעיתי, אמר לחווה, עשיתיך – כדוגמת אדם, שהיה יִשָּׁן וחולם. לכן נפשך – כחולם – מבקשת לפרוץ החוצה. מעתה לא יסיחו החי והצומח את דעתך, ולא תשמעי את נהמתם בחלל שבתוכך.

אָתְּ – כמו האדמה לפני צמיחה, וגופך חסר-פשר, כי לא נוצר ממך דבר. מעתה אדם יזרע בך זרע, ומשום שקראת תיגר על מעשה הבריאה, בעצב תלדי בנים, ואותם לא תרצי לשנות. ואדם לא ידע על כך דבר.

סיימה מגדה את סיפורה במוכרת התפוחים, שזרקה את הפרי לזרועותיהם של פרחי-הרחוב ולא לידיה, וכך אמרה: "אל תצטערי, בתי, הרי לך אין צורך בתפוחים! (עמ' 19)". והמשיכה להכריז על סחורתה, כשהיא מציעה אותה לכל העוברים בכיכר.

הפנייה לנמעניה

למבוגרים

הערבוב בין ילדות לבגרות, בין קדמוניות לעכשוויות, בין עבר להווה – בא לידי ביטוי מובהק בסיפורנו, שהתנתק ממושגי הזמן והמקום: מעולם, שיש בו שינוי, לעולם, שאין בו שינוי, לגן-עדן. אולם גם לתוך גן-העדן העל-זמני הזה – פולשת המציאות, ובה – הרצון לשינוי.

זרחי מציעה את יצירותיה לכל הגילים, כשכל גיל ימלא את הפערים בדרכו, יקשור כפי הבנתו יחידות בלתי-מקושרות ויארגן את החומר – בהתאם למטען הטרומי, המלווה אותו בקריאת יצירה, שֶׁכֵּן הטקסט הוא מרקם, שחוטים רבים חסרים בו, והקורא משלים את החסר בתודעתו.⁶

לדעתה: "אני חושבת שהסופר המבוגר צריך להוביל את הילד אל היום הבא, שאחרי הסיפור. אם הוא מְסַפֵּר אמיתי הוא לא יכול לשכוח את עצמו, וכך – שלא במודע, הוא מסייע, אולי, לילד להתמודד עם העולם [...] אני כותבת כמו שאני יכולה לכתוב, אני כותבת את עצמי ואת המכלול שבי לכל הגילים."⁷

לעומת הילדים, המקורבים לעולם מוכר, שהופך לגביהם מציאות, אף אם אין בו סממנים ראליסטיים, הרי המבוגרים מובלים בדרך הפוכה:

הם מורחקים ממציאות-חייהם – לעולם פנטסטי. הקיום הפנטסטי, שלתוכו הם מושלכים, הופך לגביהם לעולם של דימויים וסמלים, ובאמצעותם הופכת המציאות הראליסטית, שהם חיים בה – לעמוקה יותר, משמעותית יותר, ואף מובנת יותר.

כך גם בסיפורנו – המבוגרים מורחקים לעולם בראשיתי, אשר בו "האוקיינוסים משתוללים, הנהרות שואגים, הצמחים מדברים, החיות קוראות מפסגת גבעה אחת אל רעותה, והנשרים – מקננים בראשי הצוקים" (עמ' 17).

לגביהם, חיות ותופעות-טבע, המתנהגות כבני-אדם, משמשות מייצגים ומופיעות באלגוריה, וסיפור גן עדן הופך לאלגוריה, המתייחסת לאישה ולגורלה – בפרט, ולאדם – בכלל.

באמצעות העברת במת-ההתרחשות מעולם המציאות לעולמות פנטסטיים – הרי, למעשה, מלבישה, המחברת מעין מסכה על חומריה האישיים, וזו עוזרת לה להתמודד עם שאלות

6. הרשב, 2000, עמ' 15.

7. זרחי, 2000, עמ' 96-97.

אוטוביוגרפיות.⁸ בדרך זו נוח לה להעלות בסיפורנו את שאלת האישה-האמן, המצויה במאבק "בין הצורך באהבה והצורך ביצירה".

שאלה זו חוזרת ומועלית ביצירותיה והופכת מעין חוט שני העובר לאורכן. בסיפורנו קוראת זרחי לנמעניה שלא לפחוד ליצור, כי היצירה נותנת את הכוח לשאת באחריות. היא עושה זאת באמצעות הדמות הנשית היוצרת "חוה", המתמודדת עם שאלה זו. הבחירה בחוה – כמייצגת את האישה-האמנית ואת בעיותיה – מובנת לנמעניה המבוגרים, תוך שהם בוחנים את ההתרחשויות מרחוק ומתוך פרספקטיבה. הקשר בין החומרים הבראשיתיים, העוסקים במאבקה של חוה, לבין השאלה האוטוביוגרפית של המחברת – פותח אשנב לפיתוח מערך של הקבלות בין הדמויות, הסיטואציות המרכזיות והסמלים בסיפור – לבין עולמם של הקוראים הבוגרים. לפיכך אפשר לומר, שהחומרים, המשמשים את המחברת בפנייתה למבוגרים ולילדים, מופנמים באופן שונה על ידיהם, וכל נמען עושה בחומרים שימוש בהתאם לאופן החשיבה שלו וליכולת הבנתו, כשהוא מסתתר מאחורי השכבה הקונקרטיבית.

לילדים

לדעת הפסיכולוגית היונגיאנית, רנה ליטוויין, חומרי-הגלם, המצויים ביצירת זרחי, הם השתקפות של הלא-מודע, המשותף לכולנו כבני-אדם, שמקורו – בראשית או על-אנושי. חומרים אלה מכוסים במעין תחפושת, הלקוחה מעולמות ברורים ומוכרים יותר במציאות חיינו – כמו מיתולוגיה, היסטוריה או פוליטיקה.⁹

מסכה ברורה כזו מופיעה אמנם בסיפור על אדם וחוה בגן-עדן – נושא נשגב, המרחיק את הקורא מעולמו אל מקום שאינו מקום, ואל זמן שאינו זמן, ומקרב אותו לעולמות, ששולטים בהם חוקים על-טבעיים. דבר זה נכון הן לגבי ילדים והן לגבי מבוגרים.

זרחי פונה לילדים כאל מבוגרים, וקיימת קרבה בין שתי מערכות אלה, אולם לעתים ניתן לצפות בטשטוש-גבולות. הפנייה אל הילד נעשית באמצעות חומרים, המוכרים לילד מהמציאות, שהוא חי בה – באמצעות הסיפור המקראי ובאמצעות חומרים הקרובים לעולמו – כמו מעשייה, אגדה או משל.

בז'אנר המעשייה מופיעים מאבקים בלתי-נמנעים בעקבות קשיים, העומדים בפני האדם ומהווים חלק מקיומו האנושי. גיבורי-המעשיות אינם בורחים מפני הקשיים, אלא מתמודדים עמם. הדמויות מעוצבות בבהירות; הן מייצגות ואינן ייחודיות.¹⁰

כך גם בסיפורנו – חוה מייצגת את המין הנשי, ואין היא דמות אינדיבידואלית. הסיפורים הפנטסטיים מאונשים על ידי הילד והופכים לחלק מעולמו. הגיבורים מייצגים לגביו את ילדותו – כתקופה של עיצוב אישיות, והוא מתלבט עמם לאורך תקופת התבגרותו.

8. פלדמן, 2002.
9. ליטוויין, 1983.8.5.
10. בטלהיים, 1994: עמ' 12-13.

לא רק גיבורי-המעשייה מתפקדים כדימויים, המבטאים רעיונות מופשטים, אלא גם הדמויות במשל הסיפורי, האהוב מאז ומעולם על ילדים – כנאמר לעיל:

בגיל הרך נהנים הם מהרובד הגלוי, הקונקרטי, ואינם יכולים מבחינה קוגניטיבית לחשוף את הרובד הפיגורטיבי המשתמע, אולם עם הזמן מגלים הם את הרובד הסמוי על משמעויותיו.

אף המשל חושף את המסר המשתמע – באמצעות דימויים, טיפוסים סטראוטיפיים מייצגים, אנימציה והאנשות. החיות, המתנהגות כבני אדם, מרמזות לסיטואציה מקבילה בעולמם של בני-אדם. לילדים קל מאוד להאניש צמחים וחיות, להנפיש אותם ולראות אותם כחלק מעולמם. העובדה, ש"חוה הייתה מתנה את צרותיה באוזני העשבים" בסיפורנו, והללו עונים לה – אינה מפליאה אותם. לגביהם השיחה עם חוה היא טבעית, והיא חלק מהמציאות המתוארת בסיפור.

הילדים, המוצאים עצמם בגן-העדן במסגרת הסיפור המקראי, יזדהו עם מאבקה של חוה כדמות אינדיבידואלית, כפי שהם מזדהים עם הדמויות, המתלבטות במעשיות המוכרות להם.

ההיבט הסטרוקטורליסטי

מבנה הסיפור מורכב ואופייני יותר בטקסטים למבוגרים.

'התפוח הפיקח' הוא סיפור בתוך סיפור, כשסיפור המסגרת מסופר ע"י מְגַדָּה השחורה, המשמשת מעין מקשרת בין עולם המציאות המודרני של המחברת לבין העולם המקראי הבראשיתי: "היתה מצאצאי בית דוד, מאז מאה ועשרים דור".

המסגרת החיצונית המתארת את מגדה, מתבטאת בפתיחה, המאופיינת בזמן מתמשך וסטטי – זו האקספוזיציה, המתארת את הרגליה הקבועים של מְגַדָּה, הבאה לעזור מדי שבוע בשבוע במלאכת עבודת-הבית. המחברת זוכרת אותה "מרתיה את דודי הכביסה הגדולים ובוחשת בכף העץ האַרְכָּה בתוך המים הרותחים".

'מְגַדָּה השחורה' מתוארת כדמות זקנה ארכאית, ששמה עוטף אותה במסתורין:

'מגדה' מהשורש 'נגד' – מגידה, מספרת, דורשת. השם מזכיר גם את הפיגורה 'מגדת עתידות'. היא עצמה אינה מוכנה להקרא 'עוזרת', רק 'אָמָה' – מילה תנ"כית, שאינה נשמעת ברובד הדיבורי העכשווי, ומשליכה אותנו אחורה לימי קדם. גם מוצאה – 'מצאצאי בית דוד' – קושר אותה לתקופות קדומות ומוסיף נופך של עתיקות לדמות המספרת. אפיונים אלה משרים אווירה של אמינות וסמכותיות על הסיפור ועל מגדה כמספרת מסרנית.

אל מגדה המספרת – מצטרפת דמות נוספת, מוכרת-התפוחים, המספרת את הסיפור.

מבנה ה"סיפור בתוך סיפור" – מאפשר למחברת להציג את דבריה מכמה זוויות-ראייה: של מגדה, של המוכרת ושלה – כעומדת מחוץ לסיפורים ומשקיפה על המתרחש.

יש במבנה זה משום תחבולה ספרותית,¹¹ המאפשרת למחברת להציג זווית-ראייה נוספת על זו המופיעה בספר 'בראשית', כשהיא כאילו אינה מעורבת. תחבולה זו נעשית מעל ראשי הנמענים הילדים, אולם, למעשה, זרחי מרחיבה באמצעותה את אפשרויות-ההבנה של הסיפור ושיתופם של הילדים הלא-דווקא מתוחכמים.

11. אבן, 1979, עמ' 51.

ההתרחשות החיצונית של העלילה פשוטה :

מגדה באה לשוק לקנות פרות ורואה שם את מוכרת-התפוחים מדברת עם התפוח. היא מתקרבת אליה ומקשיבה לדבריה. מכאן ואילך מתפתחת ההתרחשות הפנימית, הבאה לידי ביטוי בסיפורנו :

"תפוח, תפוח [...] שמאז נעץ בך אדם שניו והספיג בך את הקו וְטֹלָה ממך חכמתך וכל האוכל תפוח בולע אל קרבו את סכלותך."

באמצעות מוכרת התפוחים – מושכת המחברת את תשומת-לבו של הקורא לדעתה שלה – בנוסף לדעה, המקובלת בנושא המקראי :

"התחבולה באה במפתיע ובאורח בלתי-צפוי, מעוררת תשומת-לב לתופעה מוכרת או להיבט כלשהו שבה, וכך מביאה את הקורא שיביט בהם ביותר מונָדָעות, האובדת לו בדרך כלל בשירת היום-יום."¹²

דעתה של המחברת מיתמצת בדבר המוכרת: "ובמרוצת הזמן ככל שמתרבים אוכלי התפוחים מתרבה גם הבורות בעולם [...] צבא התפוחים רב ככוכבי השמים; אולי יוכל להביא מעט חכמה לעולם."

כך נוצרת תחושה, שדווקא מוכרת-התפוחים, ולא מגדה, ממלאת כאן תפקיד של "מספר בעל סמכות ומהימן, המנצל את זכותו לדעת ולהבין את כל אותו עולם מורכב, שהוא מעמיד במעשה-הסיפור שלו."¹³

חומרי 'התפוח הפיקח' פותחים לפני הילד שער לסיפור.

הם מאפיינים, לכאורה, מעשייה, שהרי הדמויות הן ארכיטיפיות ומייצגות; ההתרחשויות אינן מעוגנות בזמן ובמקום מסוימים, אלא הן פלאיות ועל-טבעיות; גיבורת הסיפור, חווה, מתלבטת, שואלת שאלות ומחפשת דרך; קיים קיטוב בין דמויות ולבין מאפיינים על-טבעיים. עם זאת, המספרת מגדה, המיוחסת למשפחת המלך, דוד, מגידה ומוסיפה לסיפור נופך אגדי קדום, שהרי עיקרה של האגדה היא להגיד ולספר, מה קורה מאחורי הקלעים. הקשר של הסיפור לספר בראשית ולמסר הדידקטי המשתמע ממנו – מעצבים את חומריו כאגדה, שיש בה משמעות משלית, והדינמיקה הפואטית, שנוקטת המחברת – דומה לדינמיקה האגדית, שבאה להבהיר דברים סתומים, להשלים פערים, וכמובן, להעביר מסר דידקטי מחנך לנמענים.

12. שם, 41.

13. שם, 75.

ההיבט המקראי-מדרשי ביצירה¹⁴

התשתית העלילתית של הסיפור, המוכרת לילדים ואף אהובה עליהם, היא של ספר בראשית פרקים א-ג, העוסקים בבריאת העולם, בבריאת-האדם ובגירושו מגן-עדן.

בסיפור מוזכרת בריאתם של העשבים: "ויאמר אלקים: תדשא הארץ דשא עשב מזריע זרע [...] (א, יא), של הדגים: " [...] ויברא אלקים... ואת כל נפש חיה הרמשת, אשר שרצו המים למיניהם (שם, כא)", של הזכר והנקבה: "ויברא אלקים את האדם בצלמו: בצלם אלקים ברא אותו; זכר ונקבה ברא אותם. (שם, כז)", ומוזכר הגירוש מגן עדן: "וישלחו ה' אלקים מגן עדן. ויגרש את האדם... (ג', כג-כד)."

הקונפליקט עצמו מתבטא בסיפור על הנחש:

"והנחש היה ערום מכל חית השדה, אשר עשה ה' אלקים... (ג', א)", המפתה את האישה לטעום מהפרי האסור, ובהמשכו – בסיפור הפיתוי של האישה את בעלה. "והנחש מפריו ותאכל, ותתן גם לאישה עמה, ויאכל (ו)". אין קונפליקט זה מופיע כלל בסיפורנו.

המחברת משתמשת בפרקים הראשונים של ספר בראשית – כרקע לסיפורה, אולם מעצבת את התשתית האידיאית-סיפורית, כפי שהיא מוצאת לנכון. היא מבקשת להציף מאחורי-הקלעים של סיפור גן-העדן.

היא רוצה להתייחס לרגשות, למחשבות ולמעשים, שאינם באים לכלל ביטוי בפרקי בראשית, כיוון שמבחינת הסיפור המקראי אין הם רלוונטיים למסר הערכי, שהסיפור התנ"כי רוצה להעביר. המחברת לוקחת אפוא לעצמה חופש יצירתי – כדי להמשיך לספר ולתאר אותם נושאים, שהסיפור המקראי התעלם מהם.

אין המחברת מספרת את סיפורה של חווה – כסיפור של אישה פרטית, אלא רואה בה דמות מייצגת, שמעשיה ומחשבותיה לובשים אופי פילוסופי כללי על מצבה של האישה כאישה וכאדם בעל מגבלות, שעמהן היא מנסה להתמודד.

אכילת הפרי האסור היא הרעיון המרכזי בסיפורנו, והיא באה לידי ביטוי מודגש כמוטיב עיקרי בסיפור המסגרת בדבריה המקדימים של מוכרת התפוחים:

"תפוח, תפוח, לפי הידוע לך אתה מצאצאי עץ הדעת, שהרי מן המפרסמות היא שעץ הדעת עץ-תפוחים היה. אך מאז נעץ בך אדם שניו והספיג בך את רִקְוֹ נְטִלָה ממך חכמתך וכל האוכל תפוח בולע אל קרבן את סכלותך, ובמרוצת הזמן, ככל שמתרבים אוכלי-התפוחים מתרבה גם הבורות בעולם. עכשיו הקשב לספורי, שהוא ספורו האמתי של אדם הראשון, אף כי מעולם לא שמע אותו, והספיגהו בבשרו של האוכל. צבא תפוחים רב ככוכבי השמים; אולי יוכל להביא מעט חכמה לעולם. (עמ' 14)".

עוד לפני שסיפרה את סיפורה של חווה, מציגה מוכרת התפוחים את התפוח בסיפור המסגרת – כסמל לפסיביות של אדם הראשון, שבאה לידי ביטוי באי-מעורבותו בחייה של חווה בגן-עדן, ולכן אולי, אין הוא קיים כלל בסיפור-ההתרחשות.

14. אלקד-להמן מציינת בספרה, (2006), כי התשתית האידיאית של זרחי קשורה לעולם תרבותי רחב, ותחומים חשובים הם המקרא והמיתולוגיה.

הילד קולט את המישור הקונקרטי של הסיפור על עושרו התיאורי, ההופך את גן-העדן למקום תוסס, מעניין ומיוחד במינו:

"עלה קול נבחת הים באזניה וצרחו שחפים, ונהמו שבלולים, וקונכיות ודגים התלחשו בקול" (עמ' 18).

הוא נעשה שותף לסיפורי העשב השוטה והדג המדֵּה. קל לו מאוד להזדהות עם הפעילות הדמיונית, המתרחשת בגן-העדן, הוא נעשה מעורב מאוד בהתרחשויות ועשוי להזדהות בקלות עם חווה, האוכלת מהפרי האסור וגם מאכילה בו את בעלה.

כך היא פותחת פתח לילדים אל תוך עולם קסום, שהם כה קרובים אליו, ועם זאת, משתפת אותם במחשבותיה ומאפשרת להם לצעוד אל תוך עולמה.

למבוגרים פותחת זרחי צוהר לעולם המדרשי, המציג זוויות-ראייה נוספות לחומר המקראי המתומצת, וכך היא מעבה את התשתית המקראית.

בתיאור בריאת-העולם של מוכרת-התפוחים מופיעה חווה כ"האשה הראשונה", המהלכת מקשטת בפרחים (עמ' 14).

שם-התואר "הראשונה" המיוחס לחווה – מעורר שאלות, שכן אין הוא מופיע ב"בראשית", אלא רק נרמז במדרש, ולכן ייתכן, שהמחברת הכירה מדרשים בנושא..

בבראשית א', כז נאמר:

"ויברא אלקים את האדם בצלמו: בצלם אלקים ברא אותו; זכר ונקבה ברא אותם."

בבראשית ב', יח, כא, כג נאמר:

"ויאמר ה' אלקים: לא טוב היות האדם לבדו. אעשה לו עזר כנגדו [...] וַיִּפֶּל ה' אלקים תרדמה על האדם, ויישן. ויקח אחת מצלעותיו ויסגר בשר תחתנה [...] ויאמר האדם: זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי. לזאת יקרא אשה, כי מאיש לקחה זאת."

על בראשית א' כז ד"ה "זכר ונקבה ברא אותם" – אומר רש"י: "ולהלן הוא אומר (ב', כא): ויקח אחת מצלעותיו וגו'. מדרש אגדה: שֶׁבָּרָאוּ שְׁנֵי פְּרָצוּפִים בְּבְרִיאָה רִאשׁוֹנָה, ואחר כך חִלְקוּ [...]". הווה אומר, שני המקורות עוררו את התייחסותם של פרשנים ודרשנים.

כבר במדרשי חז"ל קיימת התייחסות כזו:

"בתחילה בָּרָאָה לו, וראה אותה מלאה רירים ודם והפליגה(=הרחיק אותה אדם) ממנו. חזר וּבְרָאָה לו פעם שנייה."¹⁵

אל המדרש המוזכר – מצטרף מדרש נוסף, אשר בו מופיעה חווה הראשונה (לילית) – כחומדת את יופיו של אדם:

---

15. מדרש בראשית רבא, פרשה יז, סימן ז.

"אמר רבינו אסי: אדם ראשון צדיק גמור היה, וכיוון שראה שנקנסה מיתה על ידו, סיגב (=סיגף) עצמו בתענית ופירש מן האשה וישב לבדו. מצאה אותו לילית ששמה פוזנא, וחמדה את יופיו, מפני שיופיו היה דומה לגלגל החמה [...]"¹⁶

האגדה הבאה מציגה את לילית – כאשתו הראשונה של אדם:

"מתחילה, עד שלא ברא הקדוש ברוך הוא את חוה, היה אדם יושב שומם, ולא טוב לו לבדו; נתן לו לאדם את לילית לאשה, שתהא מפיגה לו (את) בדידותו. אלא שלא האריכה ימים תחתיו, לפי שלא קיבלה מרות, שאמרה לאדם: כמותך אף אני נבראתי מן האדמה, ושנינו שווים.¹⁷ והיו מתכתשים בקטטות. כיוון שראתה לילית כך, הגתה (את) שם המפורש שהיה ידוע לה ופרחה לה ונעלמה בחלל אורו של עולם."¹⁸

בבראשית סובב סיפור הגירוש מגן-עדן סביב הנחש:

"והנחש היה ערום מכל חית השדה, אשר עשה ה' אלקים. ויאמר אל האשה: אף כי אמר אלקים לא תאכלו מכל עץ הגן (ג', א)".

הוא הגורם לקונפליקט שבין הקב"ה לאדם: "ויאמר ה' אלקים לאשה: מה זאת עשית?! ותאמר האשה: הנחש השיאני – נֶאֱכַל. (שם יג)".

בסיפורנו אין הנחש מוזכר כלל, ואין מעשי חווה מתקשרים לעניין אכילת פרי עץ הדעת.

ייתכן, שְׁאֵל עלילת סיפורנו מתגנבת נימה מסיפור-המרידה של חווה הראשונה, שהרי מלכתחילה מתוארת בו חווה – כמרדנית שאינה מרוצה, ומנסה לברוא הכל מחדש:

"והאשה הראשונה מהלכת היתה מקשטת בפרחים [...] (עמ' 15)"

ובסיפורנו: " ומולה אדם, גִּבְהָ משכמו ומעלה, והוא האיש היחיד בעולם. אך חוה לא היתה דעתה נוחה ממנו, והיא היתה משנה אותו מדי יום ולעתים מדי שעה [...] וחווה היתה אומרת בלבה, אולי בשער שחור יהא אדם נאה יותר [...] כך היתה משפרת אותו כל הימים ולא יכלה לעצור. {עמ' 15-16}"

אין חווה מסתפקת בניסיונותיה לחזור ולברוא מחדש את אדם, אלא היא שואפת לשנות גם את עצמה: לא די לה להיות כפי שנבראה להיות "רק איש, רק איש!", אלא היא חולמת על תכונות אחרות: "לו יכלתי, הייתי ממריאה לעוף".

במהותה ובהתנהגותה מתוארת חווה בסיפורנו כמורדת – הנחש הבראשיתי קיים בתוכה, והיא נענשת:

"משום שקראת תגר על מעשה הבריאה, בעצב תלדי בנים, ולא תרצי לשנותם עוד, כי הם יהיו בקרבך כלב התפוח בתפוח. (עמ' 19)".

זו הפעם האחת והיחידה, שבו מופיע התפוח בסיפור כדימוי: הקב"ה מעניש את חווה בלידת ילדים, שיתקבלו על ידיה כמות שהם, בלא שתמצא לשנותם.

16. גִּבְהָ, מדרש אבכיר, עמ' 137 – 138. המדרש נתחבר בארץ ישראל או בבבל בין המאה השמינית למאה האחת עשרה לספירה.

17. לפי ילקוט הראובני לבראשית, לא נבראה לילית מאדמה רגילה, אלא מפסולת של עפר וזוהמה.

18. גינצבורג, 1975, עמ' 43, 44, 181-182.

העונש – מקביל לחטאה: היא, שקראה תיגר על בריאתו של הקב"ה ועל ברואיו, חייבת לקבל את ילדיה כמות שהם; לא היא, הקובעת את תכונותיהם או את גורלם. כפי שלבו של התפוח מוסתר בתוך התפוח, והוא חלק בלתי נפרד ממנו, כך יצמחו ילדיה בתוכה, והיא לא תדע מי הם. חווה אינה מרוצה מאדם, כפי שנברא בידי האל, והיא חוזרת ומנסה לשנות אותו. בכך היא מתיימרת להיות שותפה לבריאה. היא אף משתפת בהתלבטויותיה את יושבי גן-העדן: עשב שוטה ודג מדדָה, אף שהם מרוצים ממעשה בריאתם, וכך היא מערערת את ההרמוניה השוררת בגן-העדן. בגללה נעשים העשב והדג, המנושלים מיכולת-הדיבור: "יִפְסְקוּ כָּל הַשִּׁיחֹת הַלָּלוּ, וְקִרְיֹאת הָעֵשְׂבִים, הָעוֹף, הָרֶמֶשׂ וְנֶפֶשׁ כָּל חַי לְמִינֵהוּ. וּבְאוֹתוֹ הִרְגַע הִיטָה דַמְמָה גְדוּלָה מֵאֵד (עמ' 18)".

על ניסיונותיה של חווה לשנות דברים וליצור חדשים היא נענשה בגירוש מגן העדן אל ייסורי העולם הזה, ובראשם – בתהליך הקשה של הלידה: "בעצב תלדי בנים", ובכך שהיא תצטרך לקבל את ילדיה כמות שהם ולאהוב אותם ללא תנאים.

ההיבט הפמיניסטי

נושא זה מופנה מלכתחילה לנמענה המבוגרים.

עמדת המחברת משתלבת בסיפור באמצעות השקפת עולמה על זכויותיה של האישה כאישה וכאדם.

באמצעות היבט זה מציגה המחברת את התלבטויותיה של חווה בין תפקידיה כאם וכרעייה לבין הרצון לממש את אמנותה ואת כושר יצירתה.

אפשר גם לומר, כי בהצגה זו משרטטת זרחי את ה"אני מאמין" שלה כאישה-אמנית – בכלל. אין לך אמן, שאינו מתייחס אל הדרך, שהוא מבטא בה את אמנותו, ואצל זרחי, הדרך, כפי שנאמר לעיל, היא דו-מישורית: כאמן וכאישה.

בתנ"ך כתוב, כי האישה נולדה להיות "עזר כנגדו", ואדם שולט בה. בספר בראשית – חווה השפיעה על אדם לאכול בגן-העדן מעץ-הדעת, ובכך הרצה את גורלות שניהם.

המחברת מדגישה זווית-ראייה זו:

לאישה שלה בגן-העדן יש יכולות עדיפות על הגבר, היא השולטת בו, מזיזה ומשנה את סדר-הדברים כרצונה: "היתה משפרת אותו כל הימים ולא יכלה לעצר (עמ' 16)."

היא אינה מרוצה מעצמה:

"אבל אני כל הזמן שומעת בקרבי קול קורא ואומר: מה את? רק איש, רק איש! (עמ' 18)."

היא מצטערת על כך שהיא חסרת-אונים, שהיא "רק איש" בעלת מגבלות. היא מנסה להיות שותפה לבריאה, ועל כך נענשת:

"אל האשה אמר: הֲרָבָה אֲרָבָה עֲצָבוֹנְךָ וְהִרְנָךְ, בְּעֵצֵב תִּלְדִּי בָנִים, וְאֵל אִישׁךְ – תִּשְׁקֹתְךָ, וְהוּא יִמְשֵׁל בְּךָ. וְלֹאֲדָם אָמַר: כִּי שָׁמַעְתָּ לְקוֹל אִשְׁתְּךָ, וְתֹאכַל מִן הָעֵץ, אֲשֶׁר צִוִּיתִיךָ לֵאמֹר: לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ – אֲרוּרָה הָאֲדָמָה בְּעִבּוֹרְךָ, בְּעֵצְבוֹן תֹּאכַלְנָה כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ. (בראשית ג', טז-יז)"

העונש, שנגזר על חווה בסיפורנו, חמור פי כמה מזה שבספר 'בראשית':

" [...] ואדם יזרע בך זרע, כי מעצמו ומקִּשְׁרוֹ של האדם נוצרת. [...] אך משום שקראת תגר על מעשה הבריאה, בעצב תלדי (עמ' 19)."

הוזה אומר, עונשה אינו מתבטא רק בייסורים שנכוננו לה, אלא בעצם הגדרת תפקידה והגבלתו – כיוולדת. לידת-ילדים אמנם מציבה בפני חווה תפקידים חשובים ואתגריים, אולם מדוע יישללו בעקבות זאת יכולותיה היצירתיות, האינטלקטואליות והאמנותיות?

"מעתה החי והצומח לא יוסיפו לדבר עוד ולא יסיחו את דעתך. ולא תשמעי עוד את קול האוקיינוס והגשם והסופות מהדהדים בחלל הריק שבתוכך... וגופך חסר פשר כי עוד לא נוצר ממנו דבר. כמוך כאדמה לפני הצמיחה (שם)".

חווה נענשת באופן חמור ביותר:

הקב"ה שולל ממנה את היכולת להקשיב, לשמוע ולהבין את הסובב אותה מחוץ לעולמה, את היכולת לדבר עם החי והצומח ואת היכולת לחשוב על הנאמר ולהסיק מסקנות. יכולות אלה מאפיינות אישה בעלת פוטנציאל גבוה מבחינה אינטלקטואלית, רגשית וחברתית. עונשה גדול, כיוון שאת החלל הריק בגופה, הַקָּמָה והמחפש כל הזמן לדעת ולהבין, תפס התפקיד המשפחתי – להיות "אם כל חי".

בפונקציות אלה – האם והרעיה, שהן חשובות ביותר, ללא ספק, לא הסתפקה חווה בגן עדן, אולם עלי אדמות, כנראה, תצטרך להסתפק בהן.

המחברת מבינה מתוך כך, כי לא נועד לאישה תפקיד נוסף, והיא מרשה לעצמה להפליג אל מעבר למלים ולהביא לידי ביטוי את זווית-הראייה שלה המעוצבת היטב, ואלה מתווספת זו של גיבורותיה: מגדה ומוכרת התפוחים. זו הגישה הפמיניסטית, שאינה יכולה להשלים עם נישולה של האישה מיכולותיה האינטלקטואליות, המאפשרות לה להיות לא רק אם ורעיה, אלא גם לפעול בעולמם של הגברים מבחינה אינטלקטואלית ויצירתית.

המבנה של סיפור בתוך סיפור – פותח בפני המחברת אפשרות להציג את דעתה בשלוש צורות ביטוי: באמצעות הסיפור המסופר, באמצעות סיפור המסגרת ובאמצעות הצגת המחברת את זווית-הראייה הפמיניסטית.

בסיפור המסגרת מתייחסת מוכרת-התפוחים בעיקר לאדם, שלא היה שותף למחשבותיה של חווה ולהתלבטויותיה. עליו ועל בני מינו – אומרת המחברת: "ובמרוצת הזמן, ככל שמתרבים אוכלי התפוחים מתרבה גם הבורות בעולם [...] צבא התפוחים רב ככוכבי השמים; אולי יוכל להביא מעט חכמה לעולם (עמ' 14)".

היא מטילה אשמה חמורה על אדם, שלא ידע לדאוג לזכויותיה של חווה.

המחברת נעזרת בחומר הסיפור המקראי – כדי לעצב את זווית-הראייה הפמיניסטית שלה בנושא של חווה. כיוון שחווה אינה דמות אינדיבידואלית, אלא רק מייצגת, הרי הדיון נסב על כמיהתה היצירתית של האישה למיצוי עצמי ועל הכוחות, שמונעים אותה מלממש את יכולותיה. דיון זה מעלה גם את השאלה בדבר האישה-האמנית, שמתנועעת כל חייה בין שתי מחויבויות: מימוש יכולות היצירה שבה – מחד גיסא, ומימוש יצר האימהות, המשפחתיות – מאידך גיסא.

הדיון על כן אינו נשאר רק ברמה הפילוסופית הכללית, אלא משתלבת בו הבחינה הפמיניסטית, המציגה את מקומה של האישה בעולמם של הגברים והופכת להיות הגורם הדומיננטי ביצירה.

יצירה, שבמרכזה אישה העורכת מסע – אינה זרה לילדים:

במעשיות רבות, האהובות על ילדים, עורכות הגיבורות הראשיות מסע להכרת עצמן: למשל,

בכיפה אדומה, בסינדרלה ובשלייה. בעיני הילד הופך סיפור של חווה לסיפור של חניכה, שֶׁכָּן מול עיניו מתחוללת דרמה, אשר בה יוצאת הגיבורה למסע-חתחתים, המוביל אותה בסופו לעיצוב התובנה, המשמעותית כל-כך להמשך-חייה. העולם מונח לפנייה, ונדמה, כי היא יכולה ללכת לאן שתחפוץ, אולם היא מבינה, כי ההליכה בו חייבת להיעשות באופן מבוקר.

האווירה, אשר לתוכה נקלע הילד, אינה רק קסומה, שהרי הוא מפליג על כנפי דמיונו אל מקום, שאינו מקום, ובזמן, שאינו זמן – אל עולם, שהוא חש בו בבית, לגן-עדן. במקום זה צמחים וחיות מדברים, והרי הוא יודע לדובב אותם. הנופים הבראשיתיים הם, למעשה, מחוזות דמיוניים של ילדותו, וכאשר במרכזם נמצאת חווה, אם כל חי, אין זה מפליא אותו כלל וכלל.

הילד מקבל וגם מבין, כי אין חווה יכולה לעשות ככל שתחפץ, שֶׁכָּן יש גבולות, ובגן-העדן – האלוקים הוא מקור הסמכות, והוא שמגדיר את הגבולות.

הוא גם מבין, שחווה חרגה מהגבולות, אשר אסור היה לעבור, ולכן הייתה חייבת לתת את הדין על כך.

סיכום

מעשיות, אגדות וסיפורי-בראשית – עוסקים בשאלות הנצחיות: מה מהותו של העולם, שאנו חיים בו? כיצד ניתן לחיות בו? כיצד יכולים החיים בו להגשים את עצמם?

אין הם נותנים תשובות חד-משמעיות או פתרונות-קסם, אולם כל-אחד יכול להבין בדרכו – כיצד ליישם את הנאמר בחומרים אלה על עצמו ועל סביבתו.

ילדים מאנישים דוממים וחיות, כיוון שהם מזכירים לו את עצמו:

הנהר – דינמי, מימיו זורמים ומשמיעים קול, השמש מאירה כרצונה, וחיות יודעות לדבר. אין קווים מפרידים ביניהם לבין בני-אדם. הילד, המנסה להבין את העולם, מצפה לתשובות מאותם עצמים וחיות, המעוררים את סקרנותו. הוא עושה זאת הודות לחשיבתו המאנישה.¹⁹

לגבי המבוגרים – התשובות מרומזות בכפל-המשמעות של החומרים:

באמצעות המטפורה, המלבישה, למעשה, מסכה על פני המלים, וכך נותנת להם אפשרות להבין באופנים שונים.

ב"התפוח הפיקח" – שני מעגלים: הקונקרטי והמשמעי, ובין שניהם מתנועעת המחברת, ועמה גם נמעניה: ילדים – כמבוגרים. העולם הקונקרטי מספר את סיפורה של חווה בגן-עדן, את תחושותיה ואת מחשבותיה, והעולם המשמעי מרמז על מאבקה הקיומי של האישה היוצרת.

כפי שנאמר, הילד מזדהה עם חווה, האישה והאם, ועם הקונפליקט שלה עם הסביבה. הוא עובר יחד אתה תהליך של התבגרות, שסופו שונה מאוד מתחילתו.

בהיות חווה דמות, שנתלשה מחוקי הזמן והמקום, היא הפכה לדימוי, הבא להמחיש רעיון פילוסופי-אבסטרקטי. מאבקה של חווה הופך להיות סמלי – למאבקה של האישה בכלל לעצמאות יצירתית בעולם של גברים.

---

19. בטלהיים, 1987, עמ' 42-43

ניתן גם לראות בחווה דימוי לאדם בכלל, הקָמָה למצות את יכולותיו ולהגיע לעצמאות אינטלקטואלית ויצירתית.

המחברת משתמשת באותם חומרים בפנותה לנמעניה, וכך נוצר דיאלוג, המתקיים לאורך כל היצירה בין המחברת לבין הילד הנמען והמבוגר הנמען, כשכל נמען מבין את החומרים באופן אחר וברמה שונה.

בתפיסתה הארכיטיפלית את הילדות היא מעניקה משמעות כוללת, רחבה ועמוקה ליצירה — תוך פנייה למקרא, למדרש ולפנטזיה.

פנייה אינטרטקסטואלית²⁰ מעין זו — מאפשרת לה ליצור תבנית של עומק, שבאמצעותה היא מנהלת דיאלוג עם נמעניה.

ביבליוגרפיה

- אבן, י. (1979). **הדמות בסיפורת**, תל-אביב.
- אלקד-להמן א. (1987). "האם אשה אולי ילדה? עיון משווה בשירי נורית זרחי לילדים ולמבוגרים" בתוך: **עיונים בספרות ילדים**, מכון לוי קיפניס, מכללת לוויןסקי.
- אלקד-להמן, א. (2003). "לסוגיית הספרות האמביוולנטית – התבוננות בשלוש יצירות מאת נורית זרחי" בתוך: **עיונים בספרות ילדים**, מכון לוי קיפניס, מכללת לוויןסקי.
- אלקד-להמן, א. (2004). "להיות אמן, להיות אשה – אינטרטקסט וספרות ילדים", בתוך: **דפים**, כתב עת לעיון, למחקר ולהוראה בהכשרת מורים, גיליון 37. תל-אביב.
- אלקד-להמן, א. (2006). **לבדה היא אורגת**, קריאה ביצירתה של נורית זרחי, תל-אביב.
- בטלהיים, ב. (1987). **קסמן של אגדות**, תל-אביב.
- גַּאֲלָה, ע. (תשנ"ח – מהדיר). מדרש אבכיר – **מבואות ומובאות**, ירושלים.
- גינצבורג, ל. (1975). **אגדות היהודים**, כרך א' רמת גן.
- הראל, ש. (1983). "מביאליק עד אטלס" בתוך: **עיונים בספרות ילדים**, חיפה.
- הראל, ש. (1991). **ספרות ילדים היא ספרות**, בית ברל: מרכז ימימה לחקר ספרות ילדים והוראתה.
- הרשב, ב. (2000). **מסות בתיאוריה של ספרות ומשמעות**. ירושלים.
- זרחי, נ. (1972). **האבן החלקה בטבעת**, תל-אביב.
- זרחי, נ. (2000). אני כותבת מאז שהייתי ילדה שעדיין לא יודעת לכתוב. בתוך: ברוך, מ. (עורכת) **סודות של סופרים** תל-אביב.
- ליטוויץ, ר. "בזכות האין" **ידיעות אחרונות**, 5.8.1983.
- משיח, ס. (תשמ"ז). הז'אנר האלגורי וספרות ילדים, בתוך **ספרות ילדים ונוער**, נ"א, (אדר תשמ"ז) עמ' 22-27.
- פלדמן, י. (2002). ללא חדר משלהן, **מגדר ולאומיות ביצירתן של סופרות ישראליות**, תל-אביב.
- רות, מ. (1969). **ספרות לגיל הרך**, תל-אביב.
- שביט, ז. (1996). **מעשה ילדות – מבוא לפואטיקה של ספרות ילדים**, תל-אביב.
- שטרן, ד. (1986). **אלימות בעולם קסום**, רמת גן.
- תאודור, י. ואלבק, ח. (תשמ"ו). **מדרש בראשית רבא**, כרך א', ירושלים.

20. אלקד-להמן, 2004.